

Просторові та часові аспекти демографічних і міграційних процесів у регіонах України

<https://doi.org/10.17721/2786-4561.2024.5.2.-3/8>

Провотар Н.І., Сторожик Д. М.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна,
provotar@ukr.net

Анотація. Стаття присвячена дослідженню просторових аспектів демографічних та міграційних процесів в регіонах України. Для дослідження було обрано період 1991-2021 рр. За результатами аналізу динаміки показників природного руху населення та сальдо міграцій визначено особливості демографічних і міграційних процесів у регіонах України. Здійснено групування регіонів за особливостями демографічних і міграційних процесів та окреслено складові демографічної і міграційної криз в регіонах. Виявлено, що за час демографічної кризи в Україні, демографічні та міграційні процеси набули нових рис, суттєво вплинули на розселення населення та соціально-економічний розвиток регіонів, стали одним із викликів для подальшого розвитку. У зв'язку з цим ще важливішого значення набуває демографічна та міграційна політика держави.

Ключові слова: природний приріст населення, демографічні процеси, міграції, міграційні процеси, регіони, Україна.

Spatial and temporal aspects of demographic and migration processes in the regions of Ukraine

Provotar N. I., Storozhyk D. M.

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine, provotar@ukr.net

Abstract. The article is dedicated to examining the spatial aspects of demographic and migration processes across the regions of Ukraine. The study covers the period from 1991 to 2021. Ukraine is experiencing a demographic crisis, characterized by natural population decline, reduced birth rates, increased mortality among working-age men, deterioration in the gender and age structure of the population, and population aging. The analysis of the dynamics of natural population movement indicators and migration balance highlights specific features of demographic and migration processes in various regions of Ukraine. The study also includes analysis for both urban and rural areas. Regions were grouped based on the characteristics of their demographic and migration processes, with groups identified for different years within the study period, followed by a comparative analysis. The components of the demographic and migration crises in the regions are outlined. It was found that during Ukraine's demographic crisis, demographic and migration processes acquired new characteristics, significantly impacting population distribution and the socio-economic development of the regions, posing challenges for future development. Consequently, the importance of the country's demographic and migration policies has grown even more crucial.

Keywords: natural population growth, demographic processes, migration, migration processes, regions, Ukraine.

Вступ. Для України характерні ряд негативних демографічних процесів, витоки яких датуються 1970-и рр. Це стосується скорочення рівня народжуваності, депопуляції населення, погіршення його статево-вікової структури, що в кінцевому результаті привело до демографічної кризи, яка розпочалася в другій половині 1990-х рр. (Lyvdar, Yaroshevich, Stepanova, 2019). За 30 років чисельність населення України скоротилася на 10,2 млн осіб або

на 23,4%. Таке стрімке скорочення обумовлене комплексом причин: багаторічними демографічними тенденціями, перманентними економічними кризами другої половини 80-х рр. минулого століття та періоду Незалежності, зміною репродуктивної поведінки населення, трудовою міграцією в інші країни, яка поступово переростала у постійну (Preservation and development of Ukraine in war and peace, 2024). Основними проблемами в демографічній сфері довоєнного періоду були: скорочення чисельності населення України, передусім через перевищення рівня смертності над рівнем народжуваності; високі показники смертності чоловіків працездатного віку; старіння населення (Socio-demographic situation in Ukraine: ways to overcome the consequences of the war, 2023). Частково це можна пояснити проявом окремих ознак другого демографічного переходу в Україні, які характеризуються значною територіальною диференціацією у регіонах (Mezentseva, Kondras, 2015a; Mezentseva, Kondras, 2015b). Другий демографічний перехід є наслідком широко розповсюдженої індивідуалістично орієнтованої системи цінностей в сучасному суспільстві та відповідної зміни норм демографічної поведінки індивідів (Lesthaeghe, 2010), які виникли в результаті «постмодерністських» соціальних, економічних та інституційних змін (Freu, Kobrin, 1982).

Повномасштабне вторгнення рф в Україну значно загостило демографічну ситуацію. Незважаючи на підвищення рівня смертності, головним чинником, який впливає на чисельність населення, є зовнішня міграція (Preservation and development of Ukraine in war and peace, 2024). До демографічних проблем додалися проблеми низького рівня народжуваності, погіршення стану здоров'я населення, високого рівня передчасної смертності, масової вимушеної еміграції населення та масштабних внутрішніх його переміщень (Demographic Development Strategy of Ukraine, 2024).

Матеріали і методи досліджень. Для розуміння поточної ситуації у демографічній сфері актуальності набуває аналіз динаміки демографічних та міграційних процесів напередодні повномасштабного вторгнення рф в Україну. Для дослідження було обрано період 1991-2021 рр. **Метою** дослідження і написання статті є аналіз демографічних та міграційних процесів в регіонах, виявлення їх територіальних відмін і особливостей в часі, здійснення групування регіонів України за показниками природного та механічного руху населення.

Статистичною базою для проведення дослідження стали дані офіційної статистики Державної служби статистики України за 2001-2021 рр. (Demographic and social statistics). Аналіз динаміки природного руху населення та сальдо міграцій за регіонами України, регіональної диференціації та особливостей демографічних і міграційних процесів здійснювався з використанням порівняльно-статистичного, порівняльно-географічного, графічного та картографічного методів дослідження. Для ідентифікації територіальних відмін у реалізації демографічних та міграційних процесів за показниками природного та механічного руху населення було використано метод групування.

Методика дослідження просторово-часових особливостей демографічних та міграційних процесів в Україні передбачала кілька етапів дослідження. На аналітичному етапі дослідження було здійснено аналіз динаміки чисельності, проаналізовано регіональну диференціацію показників природного та міграційного руху населення: коефіцієнтів народжуваності, смертності, природного приросту/скорочення населення, сальдо міграцій населення в цілому та у міських поселеннях і у сільській місцевості. Синтетичний етап передбачав групування регіонів за особливостями демографічних і міграційних процесів та окреслення складових демографічної та міграційної криз в регіонах України.

Результати та їх аналіз. Станом на 1991 р. чисельність населення України становила 52 млн осіб. У 1992 р. ще спостерігалось зростання показника чисельності населення, натомість з 1993 р. почалося скорочення населення. Вже у 2001 р. в Україні було 48 млн осіб, у 2011 р. чисельність населення скоротилася ще на 3 млн осіб і становила вже 45,6 млн (Mezentsev, Pidgrushny, Mezentseva, 2014). У 2021 р. чисельність населення України склала лише 41 млн

осіб. Така динаміка свідчить про депопуляцію населення, в тому числі і за рахунок від'ємного природного приросту населення у регіонах України, за виключенням незначної кількості міст.

Коефіцієнти народжуваності в Україні з 1991 р. тричі змінювали тенденції руху. Так, з 1991 по 2001 рр. спостерігалось зниження коефіцієнтів народжуваності з 12,1‰ до 7,7‰ (Mezentseva, Batychenko, Mezentsev, 2018). В період 2002-2012 рр. спостерігалось незначне коливання коефіцієнтів з позитивною динамікою до зростання коефіцієнтів народжуваності і вони змінилися з 8,1‰ до 11,4‰. З 2013 р. розпочався період зниження показника народжуваності і станом на 2021 рік він становив 7,3‰. Для коефіцієнтів смертності населення була характерна інша тенденція. З 1991 р. показник підвищувався з незначними коливаннями у 1998 р. Варто зазначити, що в період 2008-2017 рр. простежувалася незначна динаміка до покращення показника.

Зміна коефіцієнтів природного приросту/скорочення населення в регіонах України мала нестабільну динаміку з тенденцією до погіршення показника. Так, коефіцієнт природного приросту/скорочення населення погіршувався в період 1991-2005 рр. (від -0,8 до -7,6 осіб на тис. жителів), потім впродовж 2006-2012 рр. покращувався (від -6,4 до -3,1), а з 2013 р. розпочався період значного посилення природного скорочення населення України і до 2021 р. показник змінився з -3,5 до -11,2 осіб на тис. жителів.

За типом місцевості також простежувалися відмінності демографічних процесів, зокрема:

- незначна різниця впродовж досліджуваного періоду коефіцієнтів народжуваності з вищим значенням у сільській місцевості: від 0,4 ‰ у 2020 р. до 2,3 у 1991, 2006 та 2016 рр.; в окремі роки (1991, 2000, 2003, 2007, 2008, 2018 рр.) різниця коефіцієнтів народжуваності сільського та міського населення перевищувала 2‰;

- різниця між показниками коефіцієнтів смертності у містах і сільській місцевості впродовж досліджуваного періоду мала тенденцію до скорочення з вищим показником смертності серед сільського населення. Так в 1991 р. різниця коефіцієнтів становила 6,4‰, у 1996 р. - 5,9‰, у 2001 р. - 4,8‰, у 2011 р. - 4,6‰, скоротившись до 2021 р. до 1,9‰.

Для обох типів місцевості в регіонах України впродовж 1991-2021 рр. було характерне природне скорочення населення, винятком став лише 1991 р. для міського населення. Вищі показники природного скорочення притаманні сільському населенню, хоча як і у випадку з показниками коефіцієнтів смертності, простежується значне скорочення різниці показників за типом місцевості.

Щодо просторово-часових відмін демографічних процесів у регіонах, то в результаті проведеного дослідження було отримано ряд висновків.

З 1991 р. Україна перейшла у стадію загальної депопуляції населення, приблизно в той період країна увійшла у звужений тип відтворення населення. Найнижчі коефіцієнти народжуваності в 1991 р. були характерні для Чернігівської області і становили 11,6‰ в міській поселеннях та 8,2‰ в сільській місцевості (рис. 1а). Низькими коефіцієнти народжуваності були в Донецькій, Харківській, Сумській, Луганській, Полтавській, Дніпропетровській, Київській, Запорізькій областях та місті Київ (значення коефіцієнтів коливалося від 10,2 до 11,8‰). Краща ситуація була у АР Крим, Черкаській, Одеській, Вінницькій, Кіровоградській, Хмельницькій та Житомирській областях (значення коефіцієнтів коливалося з 12 до 11,8‰). До групи областей з найвищими показниками коефіцієнтів народжуваності належали Тернопільська, Волинська, Чернівецька, Івано-Франківська, Рівненська та Закарпатська (значення коефіцієнтів коливалося від 13 до 16,8‰).

За типом місцевості простежувалися суттєві відмінності показника за регіонами. Так, для АР Крим, Дніпропетровської, Донецької, Закарпатської, Запорізької, Івано-Франківської, Донецької, Луганської, Львівської, Миколаївської, Одеської, Херсонської, Чернівецької областей було притаманне переважання коефіцієнта народжуваності в сільській місцевості. Натомість в Вінницькій, Волинській, Житомирській, Київській, Кіровоградській. Полтавській

Сумській, Тернопільській, Хмельницькій, Черкаській і Чернігівській областях вищий коефіцієнт народжуваності був в міських поселеннях. Винятком була Харківська область, яка мала ідентичні коефіцієнти народжуваності для всіх типів місцевості.

Рис. 1. Диференціація коефіцієнтів народжуваності у регіонах України у 1991 (а) та 2021 (б) рр. [укладено авторами]

Аналогічний аналіз був здійснений за показниками 2021 р. Було виявлено, що порівняно з 1991 р. спостерігається загальна тенденція до суттєвого зменшення коефіцієнтів народжуваності. Так, найнижчі показники були притаманні Сумській, Чернігівській, Запорізькій, Черкаській, Полтавській, Харківській областям (значення коефіцієнтів коливалися від 5,2 до 5,9‰). Одеська, Чернівецька, Волинська, Закарпатська, Рівненська області та місто Київ мали найвищі коефіцієнти народжуваності (від 8,2 і до 10,2‰) (рис. 1б). У 2021 р. в більшості областей коефіцієнт народжуваності був вищим у сільській місцевості. Лише Київська, Тернопільська, Чернігівська області мали вищі коефіцієнти народжуваності в міських поселеннях. Винятком стала Хмельницька область, яка мала ідентичні коефіцієнти народжуваності для всіх типів місцевості.

Що стосується коефіцієнтів смертності, то у 1991 р. найнижчі коефіцієнти смертності були в місті Києві, Закарпатській, Львівській, Івано-Франківській, Рівненській, Чернівецькій областях та АР Крим, натомість найвищі – у Сумській, Кіровоградській, Черкаській, Вінницькій, Чернігівській областях. У 2021 р. ситуація практично не змінилась: найнижчі коефіцієнти смертності були в Закарпатській, Рівненській, Волинській, Івано-Франківській, Львівській, Чернівецькій областях та місті Київ, натомість найвищі – у Дніпропетровській, Кіровоградській, Харківській, Запорізькій та Чернігівській областях. Варто зазначити, що в цих областях стабільно вищий коефіцієнт смертності в сільській місцевості і крізь час спостерігається сталість позицій щодо областей.

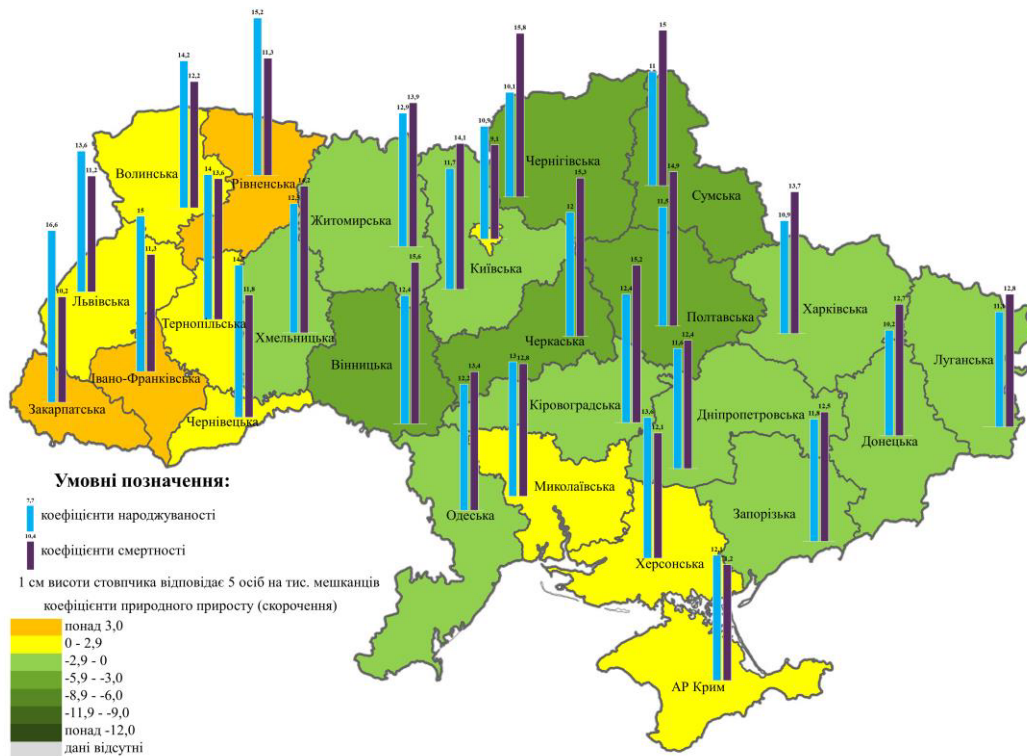
Найвищі показники природного приросту населення у 1991 р. були у Закарпатській (6,4‰), Рівненській (3,9‰) та Івано-Франківській (3,7‰) областях. В Чернівецькій, Львівській, Волинській, Херсонській, Тернопільській, Миколаївській областях, місті Києві та АР Крим також був природний приріст населення. Всі інші області мали від'ємні показники природного приросту населення. З часом показники природного приросту населення почали скорочуватися. Так, вже у 2001 році Закарпатська область мала коефіцієнт -0,4‰, Рівненська -1,6‰, Івано-Франківська -2,7‰. У 2006 році природний приріст населення був притаманний лише Закарпатській області, а високі показники природного скорочення населення мали Донецька, Полтавська, Черкаська, Луганська та Сумська області (від -9,2 до -10,1‰), а також Чернігівська область з найвищим коефіцієнтом природного скорочення, що становив -13,0‰.

У 2011 р. показники природного приросту/скорочення населення покращились, а в окремих регіонах знову спостерігався природний приріст населення: у Закарпатській області із коефіцієнтом 3,1‰, Рівненській - 3,0‰, Волинській - 0,8‰, Чернівецькій - 0,1‰, у місті Київ - 1,8‰. Решта регіонів мали природне скорочення населення в діапазоні від -0,1‰ до -5‰. До наступної групи увійшли Кіровоградська, Черкаська, Донецька, Полтавська, Луганська, Сумська області, які мали коефіцієнти природного скорочення в діапазоні від -6,1‰ до -7,2‰. Найвищий коефіцієнт природного скорочення був в Чернігівській області і становив -9,2‰. У 2016 р. показники природного приросту населення в регіонах України погіршилися. Природний приріст був характерним тільки для міста Києва, Рівненської та Закарпатської областей, натомість найвищий коефіцієнт природного скорочення традиційно був в Чернігівській області.

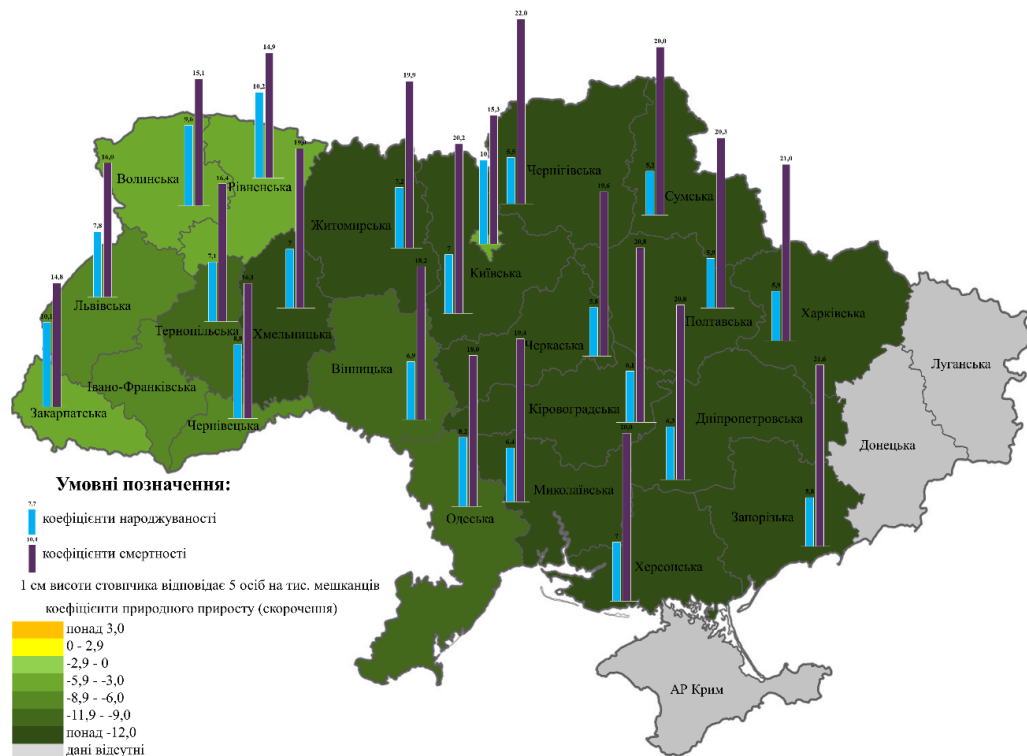
В 2021 р. демографічні процеси в Україні ускладнились і характеризувались суттєвим природним скороченням населення. Зокрема, такі регіони з найкращими показниками, як Рівненська та Закарпатські області мали коефіцієнти природного скорочення -4,7‰, Волинська -5,5‰, м. Київ -5,3‰. Погіршення коефіцієнтів природного скорочення населення було притаманне і іншим регіонам.

Отже, найгірші коефіцієнти природного приросту/скорочення населення впродовж 30 років були стабільно характерні для Чернігівської області (від -5,7‰ у 1991 р. до -16,5‰ у 2021 р.), а також Сумської, Полтавської, Черкаської та Луганської областей, а у 2021 р. ще й Запорізької та Харківської областей.

Групування регіонів України за коефіцієнтами природного приросту/скорочення населення у 1991 та 2021 рр. відображено на рис. 2.

а)

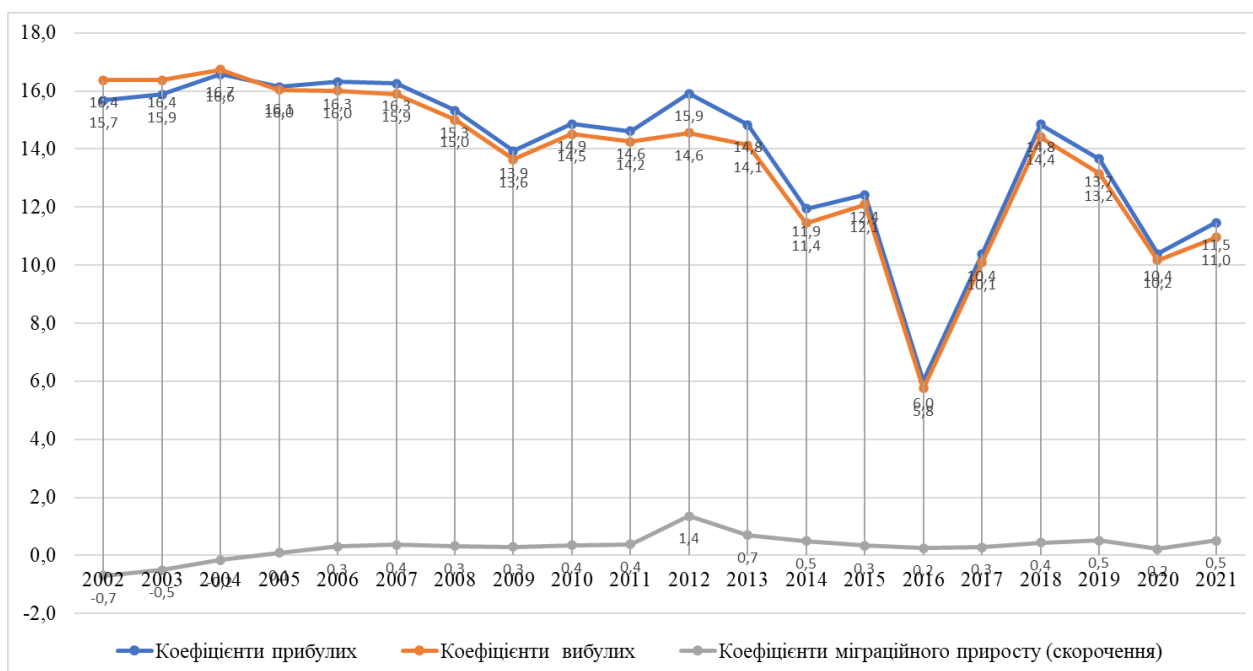

б)

Рис. 2. Групування регіонів України за коефіцієнтами природного приросту/скорочення населення у 1991 (а) та 2021 (б) рр. [укладено авторами]

У результаті погіршення демографічних процесів в часі у регіонах України виникають ряд проблеми: скорочення загальної кількості населення, зменшення кількості сільських жителів, обезлюднення сільських територій. Зокрема, спостерігається тенденція до зникнення малих сіл, в той же час у великих селах відзначається зростання чисельності населення. Скорочення населення в регіонах зумовлене як природним рухом, так і високими показниками міграційного руху. Як наслідок, взаємний вплив розселення населення, його міграцій та демографічних процесів проявляється у зменшенні густоти населення, трансформаціях системи розселення щодо зменшення густоти населених пунктів (в основному, сільських) та навіть вилученні їх із загального обліку (Mostova, 2014).

Переміщення є невід'ємною складовою життя людей. За період 2002-2021 рр. міграційне скорочення населення та міждержавне міграційне скорочення характеризувалися постійними змінами. У період 2004-2007 рр. коефіцієнт прибулих перевищував 16%, натомість коефіцієнт вибулих був нижчим. Після 2007 р. показники почали скорочуватися. Винятком був лише 2012 р., коли коефіцієнт прибулих становив 15,9 %, а вибулих 14,6%. В тому ж році в Україні був найбільшим і коефіцієнт міграційного приросту (1,4%). Варто зазначити, що в інші роки досліджуваного періоду, коефіцієнт міждержавного міграційного приросту не перевищував 1%. Після 2012 р. (в Україні у Києві тоді проходив Чемпіонат Європи з футболу) продовжило відбуватися скорочення міграційних показників, а пік скорочення припав на 2016 р., коли коефіцієнт прибулих становив 6%, а вибулих -5,8%, а коефіцієнт міграційного приросту складав 0,2%. Після 2016 р. основні міграційні показники почали зростати, але у 2020-2021 рр. під час пандемії COVID-19 значно зменшились (рис. 3).

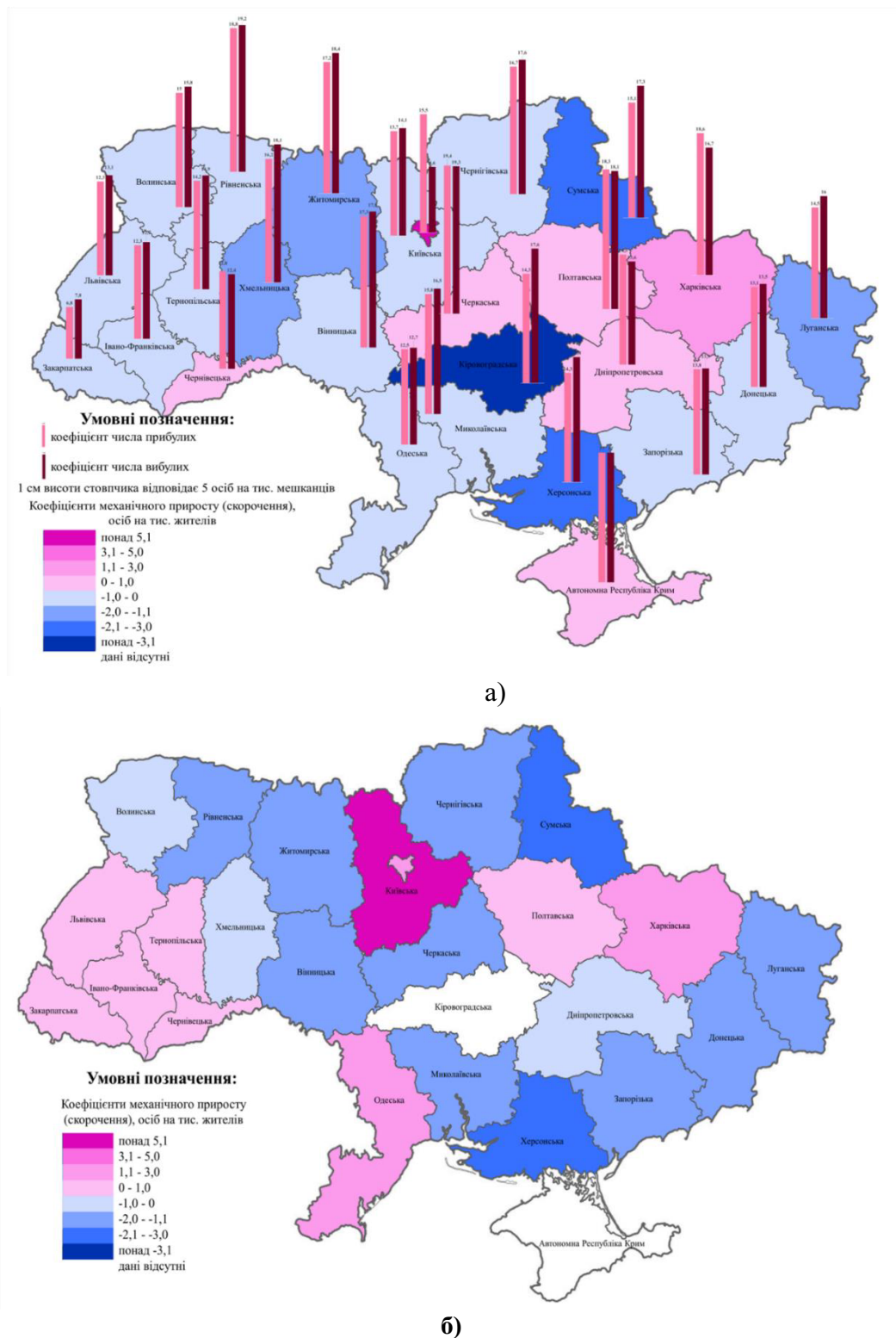
Рис. 3. Коефіцієнти міграційного руху населення України у 2002-2021 рр. [укладено авторами]

Розглянемо детальніше регіональні відміни міграційних процесів на території України.

Просторовий розподіл сальдо міграційного руху населення був таким: Харківська, Київська, Чернівецька, Одеська області та місто Київ впродовж 2002-2021 рр. мали позитивне сальдо міграції; Кіровоградська, Сумська, Херсонська області постійно характеризувалися найнижчими показниками сальдо міграції; найвищий коефіцієнт сальдо міграції населення спочатку належав Києву у 2002-2010 рр., а потім ситуація змінилась і найвищий показник був у Київській області у 2011-2021 рр.

Групування регіонів України за показниками сальдо міграційного руху у 2002 та у 2021 рр. представлено на рис. 4. В цілому позитивне сальдо міграції характерне для регіонів вищого

соціально-економічного розвитку, в яких наявні агломерації, а негативні сальдо міграції характерні для регіонів з низьким рівнем соціально-економічного розвитку, які є інвестиційно непривабливими.

Рис. 4. Групування регіонів України за показниками сальдо міграційного руху у 2002 (а) та у 2021 (б) рр. [укладено авторами]

Просторовий аналіз міждержавної міграції дає можливість зробити такі висновки: у 2002 р. позитивне сальдо міграції було лише в Одеській області (0,1%) та АР Крим (0,2%), а найбільший був виїзд з Донецької (-1,8%) та Луганської (-1,6%) областей, але надалі ситуація

суттєво змінилась. Починаючи з 2006 р. показник сальдо міждержавної міграції в більшості регіонів України був позитивний з найвищими коефіцієнтами у Одеській області та місті Київ. Варто зазначити, що за окремі роки за високим показником виділялися різні регіони, зокрема, у 2006 році АР Крим, у 2011 році – Київська область, у 2016 – Харківська область, у 2021 році мали значні позитивні показники декілька областей – Київська, Чернівецька, Тернопільська, Харківська та Полтавська. Найвищими показники відтоку українців за кордон були в Закарпатській (протягом тривалого часу, лише у 2021 році в області був позитивний показник), Рівненській, Херсонській та Волинській областях.

Висновки. У зв'язку з демографічною кризою, яка триває 30 років, війною, яка зумовила масові зовнішні міграції населення та внутрішні переміщення, пандемією COVID 19 демографічні процеси в Україні набули нових рис і суттєво вплинули на розселення населення та соціально-економічний розвиток регіонів. За результатами прогнозування чисельність населення України на початок 2037 р. становитиме приблизно 30,5 млн осіб. Це на 11,5 млн осіб або на 27 % менше, ніж чисельність населення на початок повномасштабного вторгнення (Preservation and development of Ukraine in war and peace, 2024). Це може бути одним із викликів, подолання якого пов'язане із поверненням емігрантів. У зв'язку з цим ще важливішого значення набуває демографічна та міграційна політика держави, спрямована на повернення біженців та відбудову України. За таких умов, головним інструментом регулювання міграційного руху має стати трансформація гасла «Все буде Україна» у формування своєрідного проукраїнського простору завдяки позитивному іміджу країни з одного боку та мігранта, з другого (Preservation and development of Ukraine in war and peace, 2024).

References

- Demographic and social statistics. URL: <https://www.ukrstat.gov.ua/> (In Ukraine).
- Preservation and development of Ukraine in war and peace: national report. 2024. Kyiv. 220 p. (In Ukraine).
- Lyvdar, M., Yaroshevich, N., Stepanova, A. (2019). Demographic situation in Ukraine: problems and ways to solve them. *Azov Economic Bulletin*. 6 (17). P. 304-309. (In Ukraine).
- Mezentsev, K., Pidgrushny, G., Mezentseva, N. 2014. Regional development in Ukraine: socio-spatial inequality and polarization. Kyiv. 132 p. (In Ukraine).
- Mezentseva, N., Batychenko S., Mezentsev K. 2018. Morbidity and health of the population in Ukraine: socio-geographic dimension. Kyiv. 2018. 136 p. (In Ukraine).
- Mezentseva, N., Kondras, N. (2015a). The second demographic transition: origins and concepts. *Ekonomichna ta Sotsialna Geografiya*. 73. P. 51-56. (In Ukraine).
- Mezentseva, N., Kondras, N. (2015b). (2015). Concepts of the first and second demographic transition. *Regional problems of Ukraine: geographical analysis and search for solutions*. P. 254-259. (In Ukraine).
- Mostova, I. (2014). The impact of the demographic situation on the settlement system. *Demography and social economy*. 1(21). P. 222-232. (In Ukraine).
- Socio-demographic situation in Ukraine: ways to overcome the consequences of the war. 2023. URL: <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/sotsialno-demografichna-sytuatsiya-v-ukrayini-shlyakhy-podolannya> (In Ukraine).
- Demographic Development Strategy of Ukraine for the period until 2040. 2024. URL: <https://www.msp.gov.ua/projects/870/> (In Ukraine).
- Frey, W., Kobrin, F. (1982). Changing families and changing mobility: Their impact on the central city. *Demography*, Vol. 19, 261–277.
- Lesthaeghe, R., (2010). The Unfolding Story of the Second Demographic Transition. *Population and Development Review*. Vol. 36, 2, 211-251.